

ALTARS, BENEFICIS I ARQUITECTURA A LA SEU DE GIRONA (993-1312)

MARC SUREDA I JUBANY

(Institut del Patrimoni Cultural, Universitat de Girona)¹

La caracterització de la planta de la seu romànica de Girona ha implicat la combinació de dades arqueològiques i documentals. La gestió d'aquestes darreres ha portat a identificar la presència d'altars particulars diferents del major en la catedral romànica de Girona: és una de les raons laterals que contribueix a pensar en un transepte amb absidioles o estructures anàlogues per a hostatjar-hi els altars. Conseqüentment, se'ns plantegen algunes reflexions sobre aquestes estructures, la seva possible posició en l'estructura del temple i la hipotètica correlació entre aquesta localització i el seu emplaçament actual en l'edifici gòtic. Finalment, tot plegat identifica l'increment del nombre de beneficis i d'altars com a una de les raons determinants a l'hora de substituir un temple per un altre.

ELS ALTARS DINS LA CATEDRAL ROMÀNICA

L'argument dels altars romànics en relació a l'edifici, en realitat, no és del tot nou: ja havia estat usat per Mn. Jaume Marquès. Al llarg de la seva vida i de les seves investigacions, Marquès s'adonà que, especialment al segle XIII,

¹ Les dades d'aquest article procedeixen dels treballs de redacció de la tesi doctoral de l'autor, "Els precedents arqueològics de Santa Maria de Girona", iniciada amb l'ajut d'una beca de Formació del Personal Investigador (FPI) atorgada per la Generalitat de Catalunya (1999-2002) (II Pla de Recerca de Catalunya 1997/2000) i dirigida pel Dr. Josep M. Nolla i Brufau. L'autor vol agrair el generós ajut de Josep M. Marquès.

apareixien molts altars en la documentació que només podien trobar-se dins de la catedral romànica. Alguns d'ells, com els del Sepulcre, no li van costar gaire de situar (Marquès 1955, 290-291), però per a d'altres era més difícil de proposar una ubicació. Aquests problemes, Marquès els enfrontà en una fase tardana, els anys 1987 i 1988, en la seva sèrie d'informes periodístics al *Diari de Girona*; en ells, tot analitzant i estudiant les capelles una per una, Mn. Jaume havia arribat a conclusions com la següent:

Com que abans d'ésser derruït el presbiteri romànic l'any 1346, ja existia un altar dedicat a santa Magdalena, segons document de 1278, podem concloure que a la seu romànica hi havia tres naus i tres àbsides amb sengles altars dedicats a la verge Maria, a sant Benet i a santa Magdalena (Marquès 1987a).

Article rere article, però, Marquès anava caient en lleus contradiccions que ell mateix devia detectar. Per exemple, com veurem (i com ell també veié), l'altar de santa Anastàsia es documenta molt abans que el de santa Magdalena: no seria més propi, doncs, situar aquell i no aquest en una de les tres absidions contingudes en el transepte d'una hipotètica església de tres naus?

Per enfrontar-nos plenament amb el problema, caldrà identificar els altars presents a la catedral des de les èpoques més remotes, valent-nos, quan no disposem de la notícia exacta de la construcció de l'altar o capella, almenys de la data de fundació del primer benefici, tot i que es tracta de dos tipus de dades amb una relació no per força immediata. Això ens permetrà de fer-ne una interessant lectura històrica.

Els altars més antics que documentem a la seu gironina (segles X-XI) són els de sant Miquel (993: Baraut 1980, 63, doc. 232), santa Anastàsia (1045: Martí 1997, 252-253, doc. 243) i el Sepulcre (1057: Feliu et al. 1999, 926, doc. 505). Aquest darrer no ens ofereix cap dificultat de situació, ja que coneixem la seva presència en una estructura independent a la qual va donar nom. Quant al primer, les excavacions arqueològiques als soterranis de les antigues sales capitulars, associades a documentació medieval, han permès de suposar que l'altar o capella de sant Miquel es trobava a l'angle nord-oest del trapezi del claustre, prop de l'antiga porta de la muralla i de la torre Cornèlia, tot i que no en posseïm la certesa absoluta (Garcia et al. 2002, 291-292). El de santa Anastàsia, doncs, és l'únic d'aquests tres antics altars que hem de situar dins de l'església romànica; un altar de "primera generació", podem dir, gràcies a la seva documentació primerenca (1045), que pràcticament demostra la

seva presència física en el moment de la consagració del temple (1038). Es tracta d'un altar no pas poc important: és l'únic lloc de la catedral on es poden realitzar adveracions sacramentals, i per això ens apareix repetidament a la documentació medieval.

Només un altre altar ens és esmentat d'aquesta manera més o menys indirecta, en aquest cas ja dins el segle XII: es tracta de l'altar de sant Benet. En una data compresa entre 1171 i 1177 (Pontich, *Episcopologi*, 228r; ACG, pergamins ss. IX-XII, doc. 372) els dos sagristans de la seu, Guillem (el major) i Pere d'Estèrria (el menor), pactaren una conveniència gairebé calcada a la que havien convingut, més d'un segle abans (1053), els seus predecessors Bonfill i Bonuç (Martí 1997, 277-278, doc. 269), amb la sola addició d'una sèrie de noves obligacions com ara la següent:

(...) Per cetera faciam .i. lampadam ardere ante altare sancti Benedicti per noctem

(...) (ACG, Llibre Gran de Sagristia Major, 5v)

S'aturen aquí les notícies que parlen, simplement, d'altars com a estructures físiques. Hi ha, però, altres altars que per força han de situar-se dins la catedral romànica i que ens apareixen als documents en relació amb la institució que els originà: el benefici eclesiàstic. La fundació de beneficis va ser una de les formes de pietat personal més en ús entre les famílies poderoses de l'edat mitjana i molt sovint es manifestava en les disposicions testamentàries. El fenomen, amb primers i remots exemples en el segle XI, es va accelerar molt i molt a partir del segle XIII, a remolc de la conjuntura econòmica favorable, i també a remolc del ritme de l'obra de la seu, ja que almenys de cara al primer benefici era necessària l'existència física d'un altar. Així, en contraposició a l'únic benefici documentat en el segle XI i als tres atestats per al segle XII, ens trobem amb 21 beneficis fundats en el segle XIII, 61 en el XIV, 26 en el XV i 17 en el XVI (Jiménez 1999, 144 i ss.). Amb les salvetats que ja anirem il·lustrant, doncs, podem dir que detectar un benefici i una advocació equival a detectar un altar.

La primera fundació similar a un benefici que tingué lloc a la catedral fou duta a terme per la mateixa comtessa Ermessenda, que instituï, precisament a l'altar de santa Anastàsia, un benefici que s'anomenà "canonicat vell" (Pontich, *Repertori* I, 136r). La documentació ens revela que existia en la capella de sant Andreu un altre benefici de característiques similars, també anomenat "canonicat vell", que va ser fundat l'any 1177 pel sobredir Guillem

de Terrades, canonge i sagristà major (ADG, Cartoral de Rúbriques Vermelles, 67r-68r, doc. 51). El primer benefici “ordinari” d’aquesta capella va ser fundat l’any 1227 (ACG, pergamins s. XIII, sobre 1226-1227 sense indexar).

Dins del mateix segle XII trobem la fundació de la rectoria o primer benefici de l’altar de la Santa Creu al Sepulcre per Bernat de Vilafreser el 1106 (Pontich, *Repertori* I, 136r; Marquès 1955, 290). La següent notícia de fundació de beneficis també ateny un dels vells altars suara esmentats: el de sant Miquel. El primer benefici o rectoria d’aquest altar va ser fundat per Pere Amelí i la seva esposa Bruneta en una data per força anterior a 1137, any en què Pere Amelí va testar (ACG, pergamins ss. IX-XII, doc. 231). No es tracta, en aquests casos i que sapiguem, de prebendes anàlogues als “canonicats vells”.

Observem que aquestes fundacions tenen lloc en altars que ja existien; la presència física de l’altar és per força prèvia a la fundació del benefici, un fet només qüestionable en el cas de l’altar de la Santa Creu, però amb el benentès que aquest nou títol té a veure segurament amb una reforma de l’antic altar del sant Sepulcre. Per això, podem deduir que les dates de fundació de beneficis que ens apareixeran tot seguit no són pas les de construcció dels altars on radicaven, sinó que aquests altars podien ser força més antics, encara que no sapiguem per quant de temps.

Ja dins el segle XIII, i excepció feta dels altars que sabem segur que es troben a la capella del Sepulcre i que es funden en aquesta centúria (sant Jaume, sant Llorenç i sant Domènec: Marquès 1980, 218-219), sabem que existien ja els altars de sant Joan (benefici fundat el 1208: Pontich, *Repertori* I, 137r) i santa Caterina (el 1228: ídem): els documents d’institució dels respectius beneficis no esmenten expressament que aquests altars fossin construïts en el mateix moment o pel mateix creador de la prebenda, com és relativament habitual en cas de promoure una obra rellevant, i per tant podem suposar que els altars ja existien en el moment en què s’hi assignà el nou clergue. No sabem, però, quant de temps abans foren construïts: només podem constatar la seva no aparició en la documentació anterior, cosa que no equival per força a dir que no existien. Una altra sèrie d’altars que ens apareixen al darrer terç del segle van rebre també la fundació de nous beneficis: el de santa Úrsula i les onze mil verges (1276), el de sant Vicenç (1276) i el de santa Magdalena, al capítol (1278: Pontich, *Repertori* I, 139r). D’aquests darrers, coneixem la construcció –ara sí– de l’altar de santa

Magdalena, immediatament anterior o simultània a la institució dels beneficis que hi havien de radicar, tal com ordenava el testament del bisbe Pere de Castellnou:

(...) Unum altare construatur et fiat in capitulo Sedis Gerunde in honore et nomine beate Marie Macdalene et instituimus ibidem duos sacerdotes qui intersint diuinis officiis diurnis pariter et nocturnis per oris per nos oblitis emendandis et celebrent missas (...) (ACG, pergamins s. XIII, sobre 1278-1279, sense indexar).

Esgotat el segle XIII, ens queden encara alguns anys de peripècia. Recordem que les obres de construcció de la nova capçalera no començaren fins a l'any 1312 i que per tant fins aquesta data no podem pensar en cap altre edifici que no sigui el romànic; i encara, per algunes capelles de la nau, podríem allargar-nos fins a una data posterior a 1347, encara que en aquest darrer període detectem un important moviment dels cultes a les capelles que com veurem ens dificulta molt la feina. Ens aturarem, doncs, a l'any 1312: suficient per detectar l'aparició de dues noves advocacions que, encara que radiquessin a la seu romànica, cal admetre que tenien ja una forta consciència de provisionalitat i es fundaren amb la vista posada en un dels nous altars. La primera és la de Tots Sants: Guillem de Queixans hi funda un benefici el 1301, i s'especifica que *Feu lo Beneficiat la Servitut en lo altar de la Santa Creu fins que fou fet lo de Tots Sans* (Pontich, *Repertori I*, 140v). I la segona és la de santa Marta, amb dos beneficis fundats pel bisbe Bernat de Vilamarí el 1310, dos anys abans de la famosa resolució capitular (ídem, 141r). En aquest darrer cas, però, podríem pensar que el culte d'aquesta santa va ocupar una de les capelles de la girola fins que, en data més tardana, un altre sant n'ocupà el lloc i ella hagué de traslladar-se a la nau. És un exemple de com pot complicar-se aquest esquema en arribar a la meitat del segle XIV (Marquès 1987b), problemàtica que, per altra banda, s'allunya ja massa dels nostres interessos.

Acontentem-nos, doncs, amb les no pas migrades dades que hem recollit fins ara: totes elles testimonien de manera inequívoca la presència d'una sèrie d'altars dins de la catedral romànica o en les seves dependències. Intentem sistematitzar aquesta informació en un senzill quadre. Cal tenir present que el camp "localització" l'hem omplert gairebé per eliminació, descartant els altars que segur que no es trobaven a l'església.

Període	Altars o beneficis (data de fundació o primera referència)	Localització
Segle IX	Santa Maria (842, advocació principal)	Altar major
Segle X	Sant Miquel (993)	Soterranis?
Segle XI	1. Santa Anastàsia (1045) 2. Sant Sepulcre (1057)	1.Església 2.Cos occidental
Segle XII	1. Santa Creu (1106, = Sant Sepulcre) 2. Sant Andreu (1177, canonicat vell) 3. Sant Benet (1171-1177)l	1.Cos occidenta 2.Església 3.Església
Segle XIII	1. Sant Joan (1208) 2. Sant Jaume (1214) 3. Santa Caterina (1228) 4. Sant Llorenç (1245) 5. Santa Úrsula i les onze mil verges (1276) 6. Sant Vicenç (1276) 7. Santa Magdalena (1278) 8. Sant Domènec (1279)	1.Església 2.Cos occidental 3.Església 4.Cos occidental 5.Església 6.Església 7.Capítol 8.Cos occidental
1301-1312	1. Tots Sants (1301) 2. Santa Marta (1310)	1.Cos occidental (provisional) 2.Església

ELS ALTARS ROMÀNICS DINS EL NOU EDIFICI GÒTIC

Ara bé, un altre problema és mirar de determinar quina situació concreta tenien aquests altars dins d'una estructura que no podem conèixer en els seus mínims detalls. Podríem proposar, a tall d'hipòtesi, que alguns d'ells (tenim a pensar que els documentats en dates més reculades) es trobessin situats a la zona de la capçalera, prop del transsepte, potser dins d'absidioles en bateria. Per desgràcia, els documents on podem veure més clarament la situació dels altars de la seu, lligada normalment a una seqüència espacial, són les visites pastorals, que no es remunten més enllà de 1369, i que per tant ens parlen d'un edifici gòtic amb la capçalera ja enllestida; però és cert que la possible configuració del transsepte, en consonància amb alguns dels murs detectats en aquest sector en les excavacions de 1999, ens permet pensar en una estructura internament fragmentada o repartida en diversos espais.

De totes maneres, la localització d'aquestes advocacions en les noves capelles gòtiques no ens és pas gens inútil. La construcció de la capçalera va provocar el trasllat dels altars de l'edifici romànic a les noves estructures: sant

Joan (actual capella del sepulcre comtal), santa Caterina, santa Anastàsia (actual capella de sant Jordi), santa Úrsula (actual capella del sant Sepulcre), sant Vicenç (actual capella dels Dolors), sant Andreu (actual capella de sant Narcís). La localització, en la posterior fàbrica gòtica, de la capella de santa Maria Magdalena (actual capella dels sants Gabriel i Rafael, fins al 2001 de sant Esteve) en el lloc que ocupava l'antiga estructura romànica del Capítol, tal com havia manat el bisbe Pere de Castellnou, ens fa pensar que la distribució dels cultes en les capelles gòtiques no es va fer a l'atzar, sinó que pot guardar correspondència amb la situació dels antics altars romànics.

Si, com sembla, l'obra de la capçalera gòtica iniciada en 1312 tenia com a propòsit original millorar els absis de la seu (*quod caput ipsius ecclesie de novo construeretur et edificaretur*: ACG, Llibre Verd, 119r) i no pas començar l'obra de tot un temple nou, com després efectivament va succeir, podem pensar que els altars que es traslladaren a la nova girola són els que quedaven directament afectats per l'ampliació, els que es trobaven a la part romànica destruïda, i no pas els que podien trobar-se en altres parts de la seu (al Capítol, al Sepulcre o potser en altres llocs de la nau) que en principi no havien de patir cap alteració. Per tant, segurament es tractava d'altars que van passar d'una capçalera a l'altra. En aquest sentit, doncs, pot ser il·lustratiu observar l'emplaçament en la girola gòtica dels altars que acabem d'esmentar (Fig. 1).

En primer lloc, notem que l'obra nova del cap de l'església plantejada el 1312 i no enllestida fins després de 1347 arribava justament fins a les capelles gòtiques de sant Andreu, pel nord, i dels sants Martí i Francesc, pel sud. Entre molts altres arguments, ens ho assegura el document que, l'any 1331, atorga permís a Elionor de Cabrera per construir la capella de sant Rafael en l'angle sud-est del claustre *post ultimam capellam operis novi ipsius ecclesie juxta campanile ejusdem* (Fita 1876, 105, doc. 16). Fixem-nos, doncs, que els altars dels sants Joan i Caterina, pel sud, i el de sant Andreu (i Benet, com veurem), pel nord, es troben a la zona on, entre 1312 i 1347, l'obra nova i la vella estaven en contacte; santa Anastàsia, santa Úrsula i sant Vicenç es troben igualment a la zona de la girola. Això ens permet avançar diverses hipòtesis sobre la situació d'aquests altars en la capçalera romànica, les quals, però, han d'anar per força lligades a les hipòtesis de restitució d'aquesta part de l'edifici. Observem, en tot cas, que hi ha quatre altars documentats amb anterioritat a 1220 que s'han de trobar per força dins de l'església: santa Anastàsia, sant Andreu, sant Benet i sant Joan.

Només el lloc de l'altar de sant Benet sembla que no es correspon amb

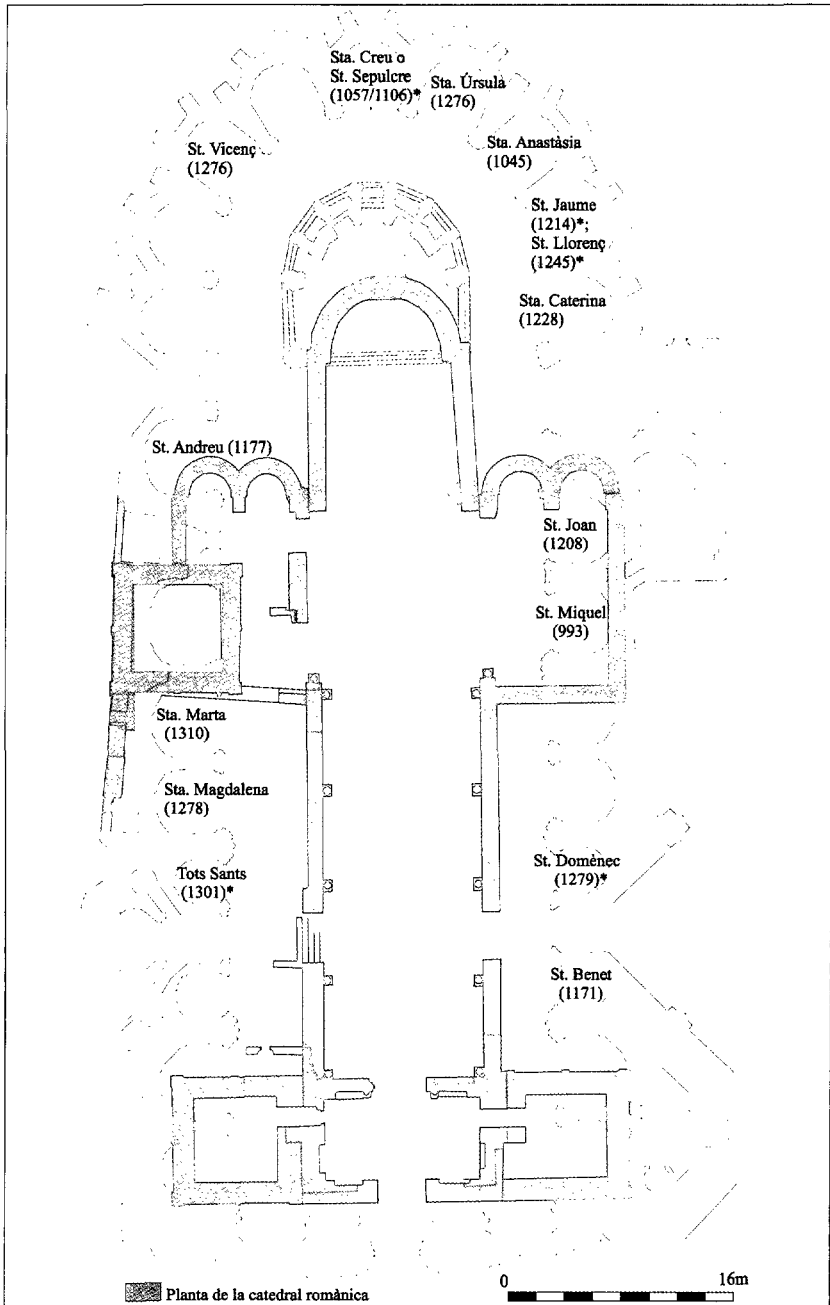

Figura 1. Planta de la catedral on s'indica la localització, en l'edifici gòtic, dels altars i benefici fundats abans de 1312.

la hipòtesi que proposem: la capella, avui dedicada a santa Cecília, es troba a la galta oest de la porta dels Apòstols. En realitat, però, aquest culte només es troba en l'actual capella de santa Cecília des d'una data posterior a 1440 i anterior a 1470 (ADG, Visites Pastorals vol. 147, 9v); la seqüència de les visites pastorals anteriors (1369-1440) ens indica que es trobava fins llavors entre les capelles de sant Esteve i de sant Andreu, en un context en què ja s'havia enllestit la capçalera nova i s'havien iniciat les primeres tramades de la nau. En aquesta localització només hi ha l'escala d'accés a la torre de Carlemany: l'únic emplaçament possible per a la capella de sant Benet entre 1369 i 1470, doncs, és l'estança coberta amb volta de creueria que es troba en el primer pis de la dita torre. Desconeixem, malgrat tot, si en l'estructura romànica l'altar també es trobava igualment en un pis del cloquer nord o bé si s'emplaçava en una capella propera. Caldria veure si les parets est (preferentment), sud o oest de l'antic campanar tenien alguna alguna estructura absidada, com succeïa a la catedral de Vic (Barral 1979, 236; Español 1996, 71), cosa ara per ara impossible de saber.

ELS BENEFICIS I LA INSUFICIÈNCIA DE LA CATEDRAL ROMÀNICA

La seu romànica a finals del segle XIII, doncs, estava completament farcida d'altars i de clergues que hi acomplien les obligacions dels seus beneficis. Totes aquestes dades no fan més que contribuir a aclarir un fet ja sospitat però potser no prou valorat fins ara: els beneficis foren la veritable esca que impulsà la construcció del nou temple gòtic. En efecte, pensem que la fundació de noves prebendes va ser sens dubte un dels principals fenòmens –si no el més important– que, a més de l'augment de població que tradicionalment s'argumenta (multiplicada per 10 en 300 anys, d'uns 1.000 habitants l'any 1000 a uns 10.000 a principi del segle XIV: Freixas al 2000, 19; Guilleré 1994, vol. II, 99), van esperonar la construcció d'una nova capçalera i després, d'una nova catedral. En els documents relatius a la renovació de la capçalera s'especifica que l'obra es du a terme

(...) ad honorem Dei Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, Beateque Marie matris Christi Virginis singularis, necnon et totius Curie Celestis, ac specialiter Sanctorum in eadem degentium, et in quorum honorem sunt in eadem altaria consecrata, ipsa Sede Vacante, constituerunt, et etiam ordinarunt magnificare et ampliare caput ecclesie ante dicte (...) (Dorca 1807, apèndix VIII, 331-334)

és a dir, a honor, a més de Déu, la Mare de Déu i la Cúria Celestial, dels sants que hi tenen altar dedicat; si bé és una dedicació un pèl ritual, certament, si més no ratifica la presència d'altres altars i no deixa de tenir en compte la millora que la nova capçalera representarà per al culte d'aquests sants, alguns dels quals potser no fa gaires anys que hi són presents.

En resum, el creixement del nombre de beneficis i, en conseqüència, de clergues beneficiats va ser una de les raons principals per les quals la catedral de 1038 resultava ser insuficient en 1312. L'edifici, incapaç de rebre el gran nombre de nous altars i nous beneficis que la pietat de l'època demanava i la puixança econòmica del moment permetia, va patir la substitució d'una capçalera de com a màxim vuit altars per una altra de deu (o fins a quinze, amb el transsepte). Més tard, una nau romànica que amb prou feines devia poder admetre altars addicionals va començar a ser també substituïda per una nova fàbrica que, en projecte, tenia lloc fins per a setze capelles més. El paper de la fundació de beneficis en aquest procés ens sembla que és crucial: un creixement de prebendes a remolc de la conjuntura econòmica favorable, però que necessita noves estructures. És una raó molt poderosa que cal sumar a les ja expressades d'incapacitat física per rebre el poble i de preocupació pel prestigi catedralici.

BIBLIOGRAFIA

ACG

Pergamins dels segles X-XIII

Llibre Verd

Llibre Gran de Sagristia Major

PONTICH, Sulpici, *Repertori per Alfabètic* etc., vol. I, 1738 ca.

ADG

Cartoral de Rúbriques Vermelles (edició inèdita a cura de J.M. Marquès i Planagumà)

Baraut 1980

BARAUT, Cebrià, "Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", dins *Urgellia* 3, la Seu d'Urgell.

Barral 1979

BARRAL i ALTET, Xavier, *La catedral romànica de Vic*, Artstudi, Barcelona.

Dorca 1807

DORCA i PARRA, F. X., *Colección de noticias de los Santos Mártires de Gerona*, Barcelona.

Español 1996

ESPAÑOL i BERTRAN, Francesca, "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", dins *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. XXVII, Codalet, 57-77.

Feliu et al. 1990

FELIU et al. (eds.), *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. II, Noguera, Barcelona.

Fita 1876

FITA i COLOMÉ, Fidel, *Los Reys de Aragón y la Séu de Girona*, sèrie 2a, Barcelona.

Freixas et al. 2000

FREIXAS, P.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M., *La catedral de Girona. Redescobrir la Seu romànica. Els resultats de la recerca del projecte Progress*, Ajuntament de Girona, Girona.

Garcia et al. 2002

GARCIA, Gustau, NOLLA, J.M., PALAHÍ, Lluís i SUREDA, Marc, "Excavacions als soterranis de la catedral de Girona", dins *Sisenes jornades d'Arqueologia de les comarques gironines*, Sant Joan de les Abadesses, 288-291.

Guilleré 1994

GUILLERÉ, Christian, *Girona al segle XIV*, 2 vol., Ajuntament de Girona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Jiménez 1999

JIMÉNEZ SUREDA, M. *L'església catalana sota la monarquia dels Borbons. La catedral de Girona en el segle XVIII*, Biblioteca Abat Oliba, PAM-Ajuntament de Girona, Barcelona

Martí 1997

MARTÍ, Ramon, (ed), *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona*, Fundació Noguera, Barcelona.

Marquès 1955

MARQUÈS i CASANOVAS, Jaume: *La fachada de la Catedral de Gerona*, dins *AIEG X*, Girona

Marquès 1980

MARQUÈS i CASANOVAS, Jaume: *El tapís de la Creació en el seu context*, dins *Revista de Girona* 92, Girona

MARC SUREDA I JUBANY

Marquès 1987a

MARQUÈS i CASANOVAS, Jaume, *La capella de santa Cecília i la història de l'Art*, a *Diari de Girona* 1-3-1987

Marquès 1987b

MARQUÈS i CASANOVAS, Jaume, *La capella del Sagrat Cor de Jesús*, a *Diari de Girona* 25-11-1987.